संस्कृतशिक्षणविधयः
(Sanskrit Teaching Methods)

डा. अमृता कौर
सहायकाचार्या
शिक्षाशास्त्रविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
जयपुरपरिसरः, जयपुरम्

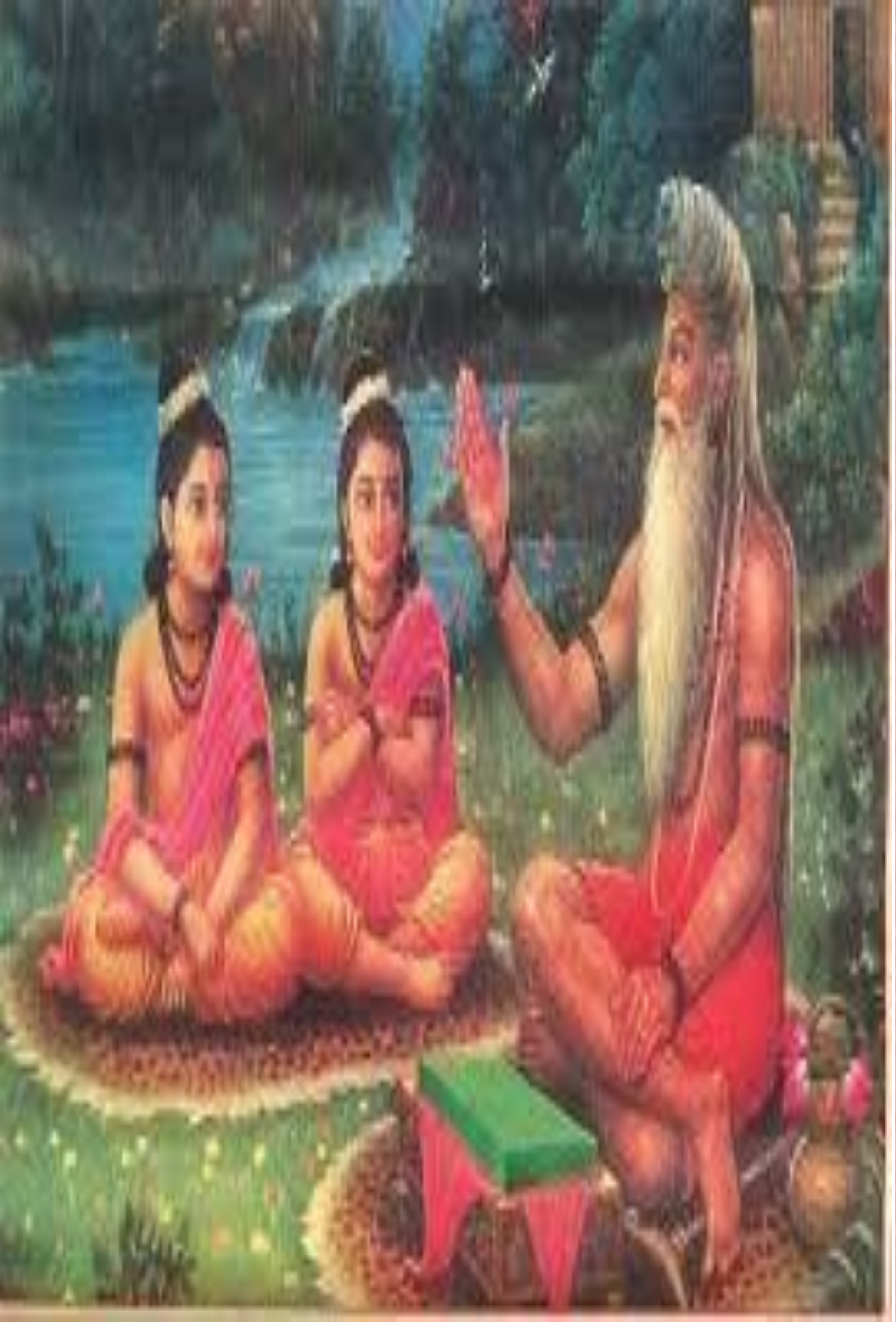

- पारम्परिकविधिः/ पाठशालाविधिः
- व्याख्याविधिः
- भण्डार्करविधिः
- पाठ्यपुस्तकविधिः
- प्रत्यक्षविधिः
- समाहारविधिः

पाठशालाविधेः स्वरुपम्

भारतीयशिक्षाप्रणाल्याः प्रतिनिधिस्वरुपेण विधि अयं मन्यते ।
गुरुकुलपद्धतिः, पण्डितपद्धतिः, व्याकरणपद्धतिः ।
अस्य विधेः प्रयोगः पाठशालासु, आश्रमेषु, मठेषु, विद्यापीठेषु च क्रियते स्म।

उद्देश्यानि-

- वेदानां संस्कृतशास्त्राणाञ्च परिरक्षणं गभीराध्ययनञ्च ।
- स्मरणशक्ति-तर्कशक्ति-आत्मसंयम-मौलिकचिन्तनमित्यादीनां गुणानां विकासः ।
- स्वाध्यायं प्रति अभिरुच्युत्पादनम् ।
- आदर्शपण्डितानां निर्माणम् ।
- शास्त्रार्थप्रशिक्षणम् ।

गुणाः

गुरुशिष्यसम्बन्धः सुदृढः।
व्याकरणसूत्र-शब्द-धातुरुपेत्यादीनाम् अभ्यासाय पर्याप्तसमयः।
नियमान् ज्ञात्वा शब्दानां शुद्धप्रयोगः

दोषाः

विषयकेन्द्रितं शिक्षणम्
केवलं व्याकरणपठनेन छात्राः जामिताः भवन्ति
केवलं मौखिककौशलसम्पादनम्

आचार्यः (Teacher)पूर्वरूपम्
अन्तेवास्युत्तररुपम् -तैतरियोपनिषद्

स्वाध्यायात् मा प्रमदितव्यम्

व्याख्यानविधिः

संस्कृतजगति अनेन अतिप्राचीनविधिना सर्वविधानंशान् समग्ररूपेण पाठयितुं शक्यन्ते। तादृशव्याख्याविधेः स्वरूपं श्लोके प्रदर्शितं यत् -

पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रहो वाक्ययोजना।
आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतम्॥

अनेन विधिना श्लोकस्य पदच्छेदं विधाय, तदनु श्लोके विद्यमानपदानामर्थं विवृत्य, सकलपदानि विग्रहमाध्यमेन संकथ्य, एकवाक्यरूपेण विषयः प्रतिपाद्यते। ततश्च आक्षेपेण वाक्यार्थे ज्ञाते काव्यदोषा परिसमाधानमिति तद्दोषनिवारणोपायज्ञानम् च।

रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर

भण्डार्करविधिः

अनुवाद विधिः (Grammer Translation Method) डॉ . रामकृष्णन गोपाल भण्डारकरमहोदयेन अयं विधिः प्रतिपादितः। विधिः अयं 1835 तमे वर्षे लार्ड मैकालेमहोदयस्य शिक्षापद्धत्याः परं विकसितः । अनेन महोदयेन तं विधिमाधारीकृत्यपुस्तकद्वयं रचितम् –

1 मार्गोपदेशिका 2 संस्कृत मन्दिरान्त

वामनशिवरामआप्टेमहोदयेनापि पुस्तकं रचितम्- The Student is guide to Samskrit Composition

गुणाः

व्याकरणनियमानाम् अभ्यासः।
नूतनानां शब्दानां प्रयोगः।
एकस्याः भाषायाः शब्दानां अपरभाषायाम् अनुवादः
छात्राणां शब्दभण्डारे वृद्धिः ।
कण्ठस्थीकरणस्य अपेक्षया बोधशक्तेः जागरणाय अभ्यासाय च बलं दीयते

दोषाः

उच्चस्तरीयकक्षासु एव उपयुक्तः।
व्याकरणानुवादाय बलं दीयते ।
केवलं भाषाकौशलस्य विकासः भवति ।

पाठ्यपुस्तकविधिः

भारते अस्य विधेः समर्थनं वेस्टमहोदयेन कृतम् ।
विधिः अयं मनोवैज्ञानिकाधारितो अस्ति
अस्मिन् विधौ शिक्षणसूत्राण
शिक्षणसिद्धान्तानाम् अनुसर
क्रियते ।

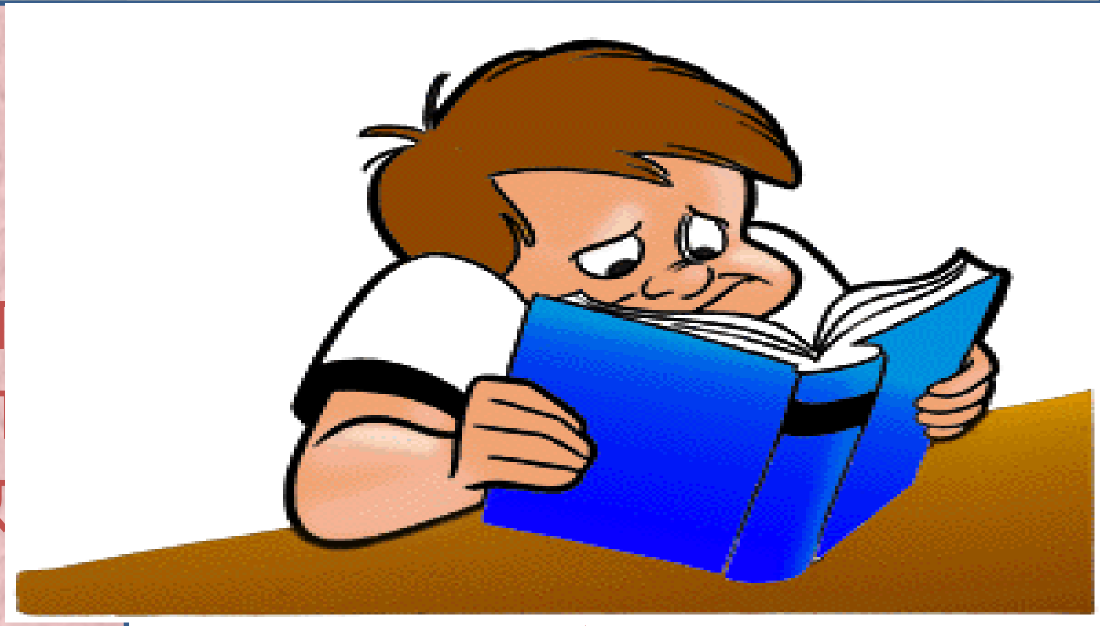

गुणाः

आदर्श-सस्वर-अनुवाचन-मौनवाचनैः शुद्धोच्चारणम्
पाठ्यक्रमस्य नियमितता
नवीनशब्दानां ज्ञानं सरलतया भवति ।
शब्दकोषवृद्धौ शुद्धोच्चारणे च बलं दीयते ।

दोषाः

संस्कृतभाषायाः व्याप्यविषयं गभीरज्ञानञ्च न सम्भवति ।
शब्दार्थे वाक्यार्थे च बलं दीयते।
मौखिक-लिखितकार्यं सीमितं भवति ।
अध्यापकः सक्रियः छात्रः निष्क्रियः ।
कण्ठस्थीकरणाय अधिकं ध्यानं दीयते ।
व्याकरणस्य क्रमबद्धाध्ययनस्य अभावः दृश्यते ।

प्रत्यक्षविधिः

प्रति – पुरतः (अक्ष- अक्षिन्) अक्षिणोः, नेत्रयोः

नेत्रश्रवणेन्द्रियाभ्यां सर्वे अधिकाधिकं ज्ञानं प्राप्नुवन्ति । अतः प्रत्यक्षविधौ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यज्ञानस्य प्राधान्यं दीयते । अतः एषः विधिः सगुम-निर्बाधमातृत्वेन अभिधीयते । सहस्रवर्षेभ्यः विधिरयमध्यापने प्रयुज्यत इत्यत्र उपलभ्यन्ते नैकानि प्रमाणानि न्यग्रोधबीजप्रदर्शनेन अणोः महदारम्भकत्वनिरूपणमुखेन एतद्विधप्रयोगप्रामाण्यं दर्शयति छान्दोग्यपनिषद् - न्यग्रोध फलमद । इदं भगवइति ।

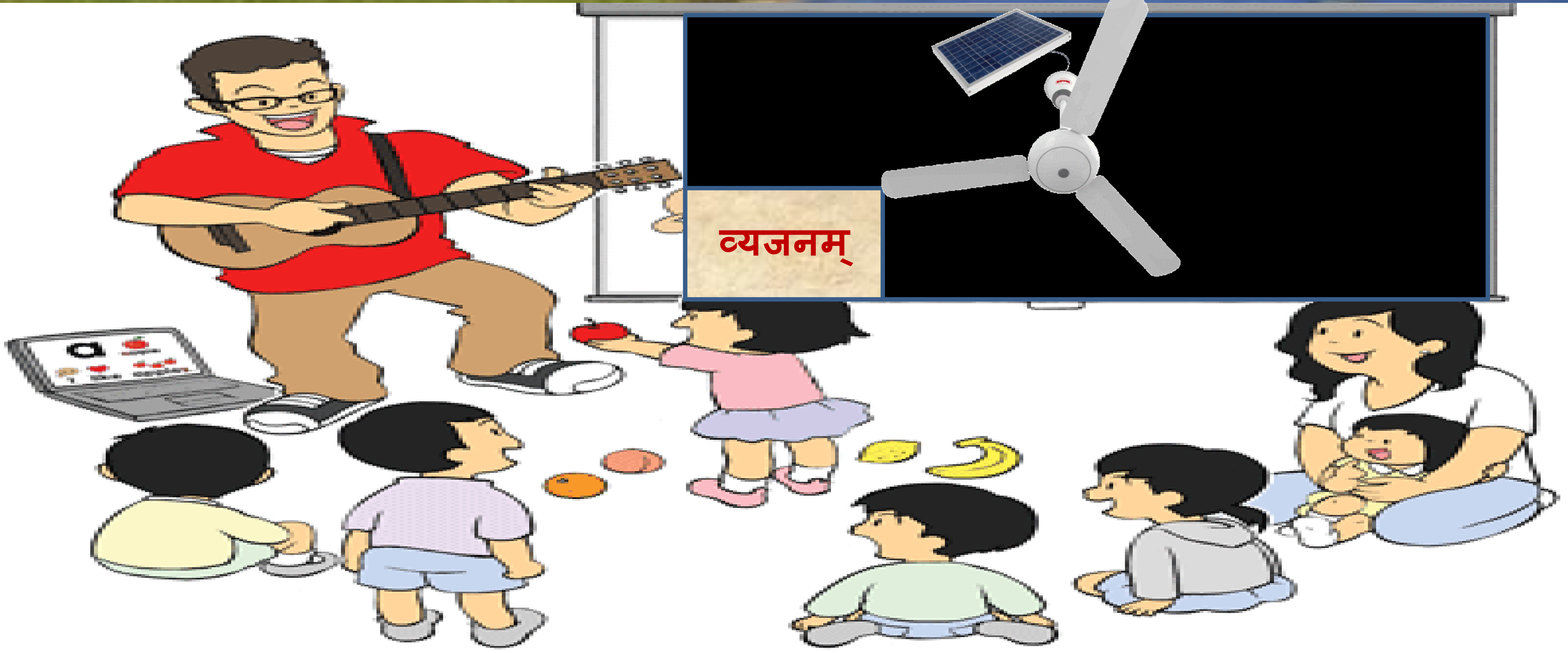
व्यजनम्

समाहारविधिः

समवायविधिः, समन्वयविधिः, साहचर्यविधिः संयुक्तविधिश्च ।
आङ्ग्लभाषायां The Doctrine Method, Eclectic Method (The Doctrine/principal of Selecting the best from every source)
सर्वासां विधीनां समन्वयः यत्र भवति ।
सर्वेषां विधीनां गुणान् स्वीकृत्य दोषान् त्यक्त्वा अयं विधिः प्रवृत्ता भवति ।
स्तरानुगुणं पाठ्यविषयानुगुणं परिष्ठित्यनुसारञ्च ।
गद्यपद्यादिसाहित्यप्रकाराणां बोधनाय।
भाषाकौशलानां विभिन्नानामुद्देश्यानां सम्पादनाय।
बोकिल्महोदयेन- नवीनविधिः New Approach of Sanskrit Teaching
आप्टेमहोदयेन- मनोवैज्ञानिकविधिः
ह्यूपरिकरमहोदयेन- विश्लेषणात्मकविधिः The Problem of Sanskrit Teaching
शब्दावलिः, रचना अनुवादः कविता गद्यं व्याकरणमित्यादीनां सर्वेषां सम्मेलनेन संस्कृतस्य सम्पूर्णज्ञानम्।
उच्चारणं, मौखिकाभ्यासः, लेखनम् इत्यादिभिः भाषायाः अभ्यासः ।

1. श्रवण-भाषण-पठन-लेखनञ्चेत्येतेषां विकासाय अर्वाचीनविधयः शिक्षणं सरलं रुचिकरञ्च कर्तुं शक्नुवन्ति ।
2. क्लिष्टतमविषयोऽपि रुचिकरविधिना सरलतमविषयरूपेण परिवर्तयितुं शक्यते ।
3. एभिः विधिभिः संस्कृतस्य विकासः सरलतया स्पष्टतया च कर्तुं प्रभवति ।
4. यथावसरं यथासमयं यथोचितं तथा विधीनां प्रयोगः संस्कृतशिक्षणाय संभवति।
5. एतेषां प्रयोगैः भाषायाः विकासः सरलं सुकरं तथा च स्पष्टं भवितुमर्हति ।
6. एते विधयः अध्यापकशिष्ययोः मध्ये विषयसारल्यतामानयन्ति ।

धन्यवादः